

Dries Lyna

Maastricht en le champ migratoire van de Belgisch-Limburgse steden, ca. 1700 - ca. 1850. Had de scheiding in 1839 invloed op de stedelijke invloedssferen?

Sinds 1839 vormt de Maas de demarcatielijn tussen de afgescheiden Belgische en Nederlandse provincies Limburg. De splitsing en haar directe gevolgen waren meer dan eens onderwerp van historisch onderzoek.¹ Opvallend is dat deze studies veelal met een Nederlandse bril werden geschreven. Dit artikel zal vanuit het Belgisch-Limburgse perspectief vertrekken. Het onderzoekt de interstedelijke migratieverhoudingen binnen deze provincie en die met de omliggende gebieden Brabant en Nederlands-Limburg in het midden van de negentiende eeuw. De analyse concentreert zich op de drie grootste steden Hasselt, Sint-Truiden en Tongeren, om vervolgens na te gaan in welke mate zij over de provinciegrenzen heen verbonden waren met de buursteden Diest en Maastricht. Aan de hand van een cartografische en kwantitatieve analyse wordt gepoogd de ruimtelijke component van de stedelijke invloedssferen in Belgisch-Limburg af te bakenen op basis van de recruteringsgebieden van de stedelijke immigranten.² Om deze situatie in het midden van de negentiende eeuw te dynamiseren, wordt een vergelijking gemaakt met die van de Loonse steden in de achttiende eeuw. Daarmee kan worden nagegaan in hoeverre de toestand in de jaren 1840 typisch was voor de relatie tussen de beide Limburgen en of de negentiende-eeuwse verhoudingen wortels hadden in de eeuw daarvoor.

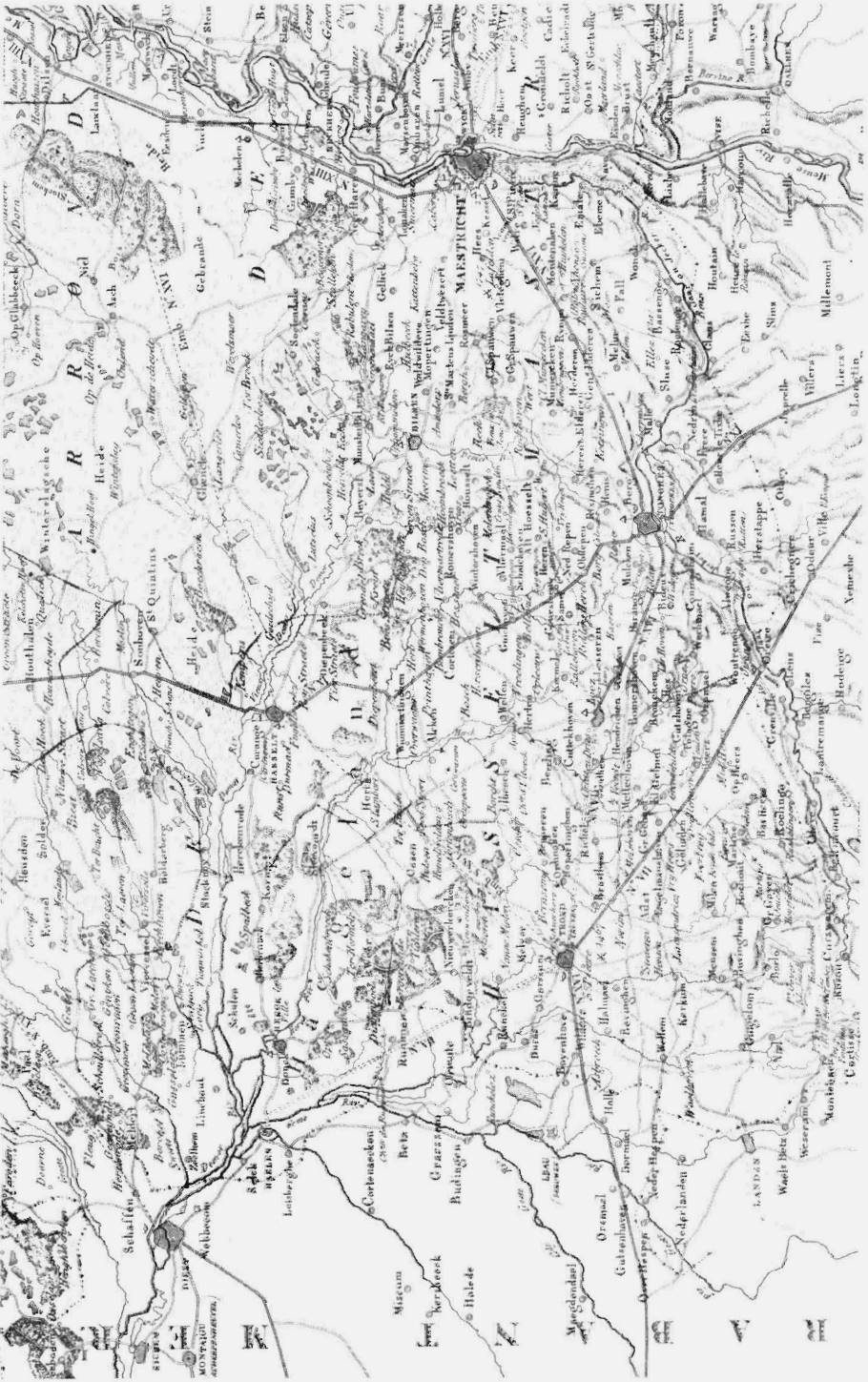
Limburgse immigranten in de jaren 1840

Interstedelijke migratie in Limburg in 1846

Uit de cartografische weergave van de herkomstpatronen in 1846 (figuur 1, 2 en 3) blijkt dat de drie Belgisch-Limburgse steden in grote mate binnen de eigen

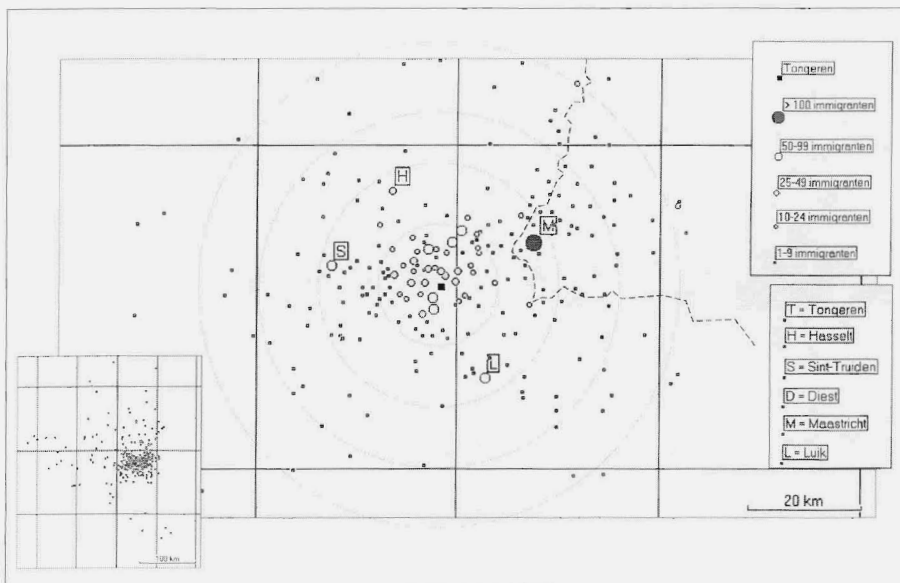
¹ Zie o.a. *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen* [Maaslandse Monografieën 47] (Leeuwarden-Maastricht 1989).

² Bestaande studies beperken zich doorgaans tot een situatieschets en baseren hun conclusies enkel op de fysieke afstand tot de stad van herkomst. Bijvoorbeeld M. Theys, *La population de Diest pendant les deux premiers tiers du 19e siècle* [Historische Uitgaven (reeks in-8°) 50] (Brussel 1977) 101; F. Duchateau, *De bevolking van Sint-Truiden. Demografische en sociaal-economische toestanden van het einde der achttiende tot het midden der negentiende eeuw* (KUL, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte. Departement Geschiedenis, onuitgegeven licentiaatsverhandeling) (Leuven 1965) 261-264; H. Keeris, 'Migraties in Belgisch-Limburg sinds 1846', *Tijdschrift van de Belgische vereniging voor aardrijkskundige studies* 67 (1998) 201-208, aldaar 202-203. Anderen hebben hun ruimtelijke gegevens wel gevisualiseerd, bijvoorbeeld W. Rutten, 'Aspecten van de historische betrekkingen tussen Maastricht en Luik', *Jaarboek van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* 136-137 (2000-2001) 357-372, aldaar 361-363; idem, 'Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (ca. 1830-1910). Verschuivingen in de herkomst van huwelijkspartners te Maastricht voor en na de scheiding van de beide Limburgen', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen*, 95-121.

Overzichtskaart van Belgisch-Limburg in de eerste helft van de negentiende eeuw. Coll. SHCL.

Figuur 1. Het stedelijk recruiteringsgebied van Tongeren 1846 (+12-jarigen)

Bron: zie bijlage 1 (SAT: bevolkingsregisters Tongeren 1846).

provincie recruteerden; daarbuiten waren vooral de grote steden vertegenwoordigd.³ Veruit de meeste immigranten waren geboren binnen een straal van 10 à 20 kilometer rond de stad. In het zuiden viel de immigratiegrens ruwweg samen met de provincie-, tevens taalgrens met het Waalse landsgedeelte. Deze niet-natuurlijke barrière vormde blijkbaar een groot obstakel voor immigranten uit Wallonië; enkel de stad Luik en zijn directe omgeving waren hierop een uitzondering. De streek rond Diest vormde de westelijke grens voor Limburgse immigranten. Dit was een gevolg van de sterke concurrentie van Brabantse grootsteden als Leuven en Brussel. Vanuit het noorden was de immigratie quasi onbestaande. De verklaring ligt voor de hand: in het noordoosten van Limburg strekte zich een enorm heidelandschap uit met weinig kernen van bewoning.⁴

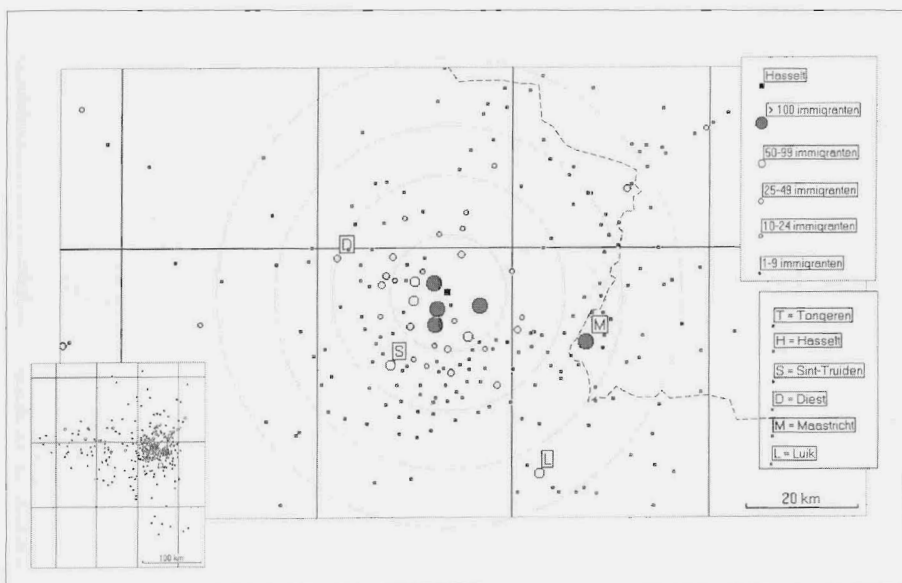
In het oosten was de interactie met Nederlands-Limburg relatief laag. Een belangrijke uitzondering hierop vormde Maastricht, dat blijkbaar een sterke band had met de Belgisch-Limburgse steden. Daarnaast waren de noordelijker kernen Roermond en Venlo het vermelden waard. Maastricht kan als een bruggenhoofd voor de rest van Nederlands-Limburg worden beschouwd. In de nabije omgeving bevonden zich slechts twee bruggen over de Maas, in Luik en Maastricht. In Stokkem, ten zuiden van Maaseik, bevond zich nog een veerdienst.⁵

³ Hierbij werd gebruikgemaakt van MapSource, een softwarepakket dat speciaal ontwikkeld is voor GPS-systemen.

⁴ M. Bussels e.a., *Hasselt 750 jaar stad, 1232-1982* (Brussel 1982) 100.

⁵ M. van der Eycken, 'Het economische leven in het Graafschap Loon tijdens de achttiende eeuw', in: *De Oostenrijkse Nederlanden, het Prinsbisdom Luik en het Graafschap Loon in de achttiende eeuw. Bijdragen over cultuur, politiek en economie* (Hasselt 1989) 61-70, aldaar 66.

Figuur 2. Het stedelijk recruteringsgebied van Hasselt 1846 (+12-jarigen)

Bron: zie bijlage 1 (SAH: bevolkingsregisters Hasselt 1846).

Van de drie Belgisch-Limburgse steden had alleen Sint-Truiden een min of meer gelijkmatig gespreid achterland in een straal van 10 kilometer rondom de stad, zonder een bepaalde voorkeursrichting. De migratie naar Hasselt daarentegen werd vanuit het noorden gehinderd door de uitgestrekte en dun bevolkte heide, terwijl Tongeren in het zuidoosten te maken had met een dunbevolkte regio, die bovendien sterk onder Luikse invloed stond.⁶ In het zuidelijke Maasbekken werkte de Luikse industrie sinds de jaren 1830 als een magneet op potentiële migranten.⁷ Daarnaast beschikte Sint-Truiden over een relatief sterk recruteringsgebied in het zuiden, dat de stad niet deelde met Tongeren en Hasselt: die haalden hun nieuwe inwoners veeleer uit de driehoek tussen de onderzochte steden. Met Maastricht en Luik had Sint-Truiden op het eerste gezicht een veel zwakkere band dan haar twee Limburgse zustersteden. Tongeren had weer geen verbindingen met Diest en Brabant. Het lijkt erop dat zich ten westen van Sint-Truiden een grenslijn van de Tongerse invloedssfeer bevond. Het kwantitatieve onderzoek zal hierover uitsluitsel moeten brengen.

Buiten de provincie: Diest en Maastricht

Het blijft de vraag of deze Limburgse patronen bevestigd worden door gegevens van buiten de provincie. Het migratiepatroon van het Brabantse Diest, een stad

⁶ Voor een verdere uitwerking van de Hasseltse casus zie: D. Lyna, 'De interne stadsdifferentiatie van Hasselt en de relatie met haar hinterland in de jaren 1840', *De Aardrijkskunde* (2006) (ter perse).

⁷ A.F.R.J. Maenen, *Maastrichts sociaal-economische structuur tijdens de Franse tijd en het Verenigd Koninkrijk, 1795-1830* [Mededelingen van het Centrum voor Studie van de Boerenkrijg 39] (Hasselt 1962) 14.

Figuur 3. Het stedelijk recruteringsgebied van Sint-Truiden 1846 (+12-jarigen)

Bron: zie bijlage 1 (SAS: bevolkingsregisters Sint-Truiden 1846).

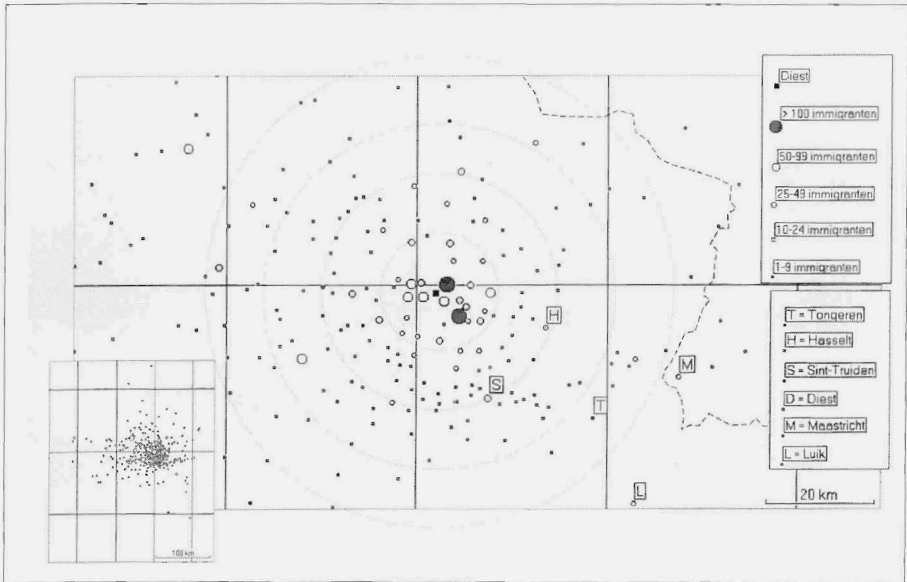
van circa 8000 personen in 1846, vormt ons vergelijkingsmateriaal aan de westelijke, dat van Maastricht als provinciehoofdplaats van Nederlands-Limburg aan de oostelijke zijde.⁸

Ondanks zijn ligging in een uithoek van Brabant blijkt Diest in 1846 een aanzienlijke stroom van migranten uit die provincie aan te trekken (figuur 4). Vooral Brussel, Antwerpen, Leuven en in mindere mate Mechelen en Aarschot waren goed vertegenwoordigd onder de Diestse immigranten. Hasselt en Sint-Truiden, die zowel qua afstand als qua verbinding dicht bij Diest zijn gelegen dan Leuven, speelden nauwelijks een rol in het totale migratie-aanbod. Diest was in dit opzicht volledig gericht op Brabant en keerde de provincie Belgisch-Limburg als het ware de rug toe. Na amper tien kilometer stopte het Diestse recruteringsgebied in Limburg: langs de kernen Mol, Paal, Herk-de-Stad en Sint-Truiden kan men een denkbeeldige grens trekken tussen de Brabantse en de Limburgse invloedsfeer, gelijk aan de eerder vermelde Tongerse scheidingslijn die we aan de hand van de Limburgse gegevens hebben vastgesteld.

Aan de andere kant van de provincie, in Nederlands-Limburg, haalde Maastricht anno 1840 zijn immigranten vooral uit de eigen provincie, met een sterke vertegenwoordiging van de gebieden ten noorden en oosten van de stad

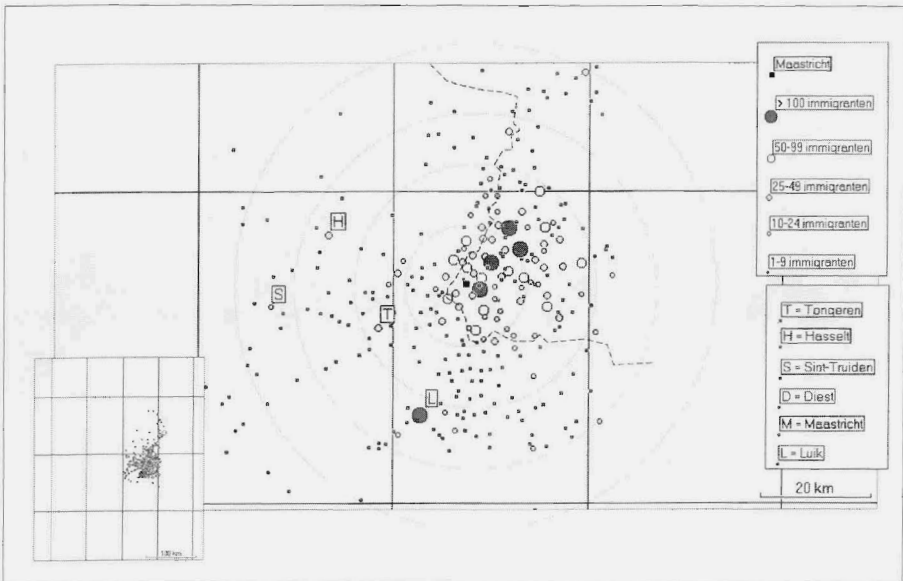
⁸ In de officiële overheidspublicatie worden 8270 Diestse inwoners geteld, terwijl Theys aan de hand van de bevolkingsregisters tot een cijfer van 7735 personen kwam. Theys, *La population*, 21.

Figuur 4. Het stedelijk recruiteringsgebied van Diest 1846 (totale bevolking)

Bron: zie bijlage 1 (Theys, *La population*, 138-153; bevolkingsregisters Diest 1846).

Figuur 5. Het stedelijk recruiteringsgebied van Maastricht 1840 (totale bevolking)

Bron: zie bijlage 1 (GAM: registers volkstelling Maastricht 1840).

Maastricht in de achttiende eeuw. Uit: *Les delices du pais de Liège* dl. 4 (1744). Coll. Stadsbibliotheek Maastricht Centre Céramique.

(figuur 5).⁹ Zowel naar het zuiden als naar het westen bevonden zich relatief veel geboorteplaatsen van migranten uit Luik en Belgisch-Limburg.¹⁰ In het noord- en zuidwesten werd de Maastrichtse invloedssfeer afgesneden door dunbevolkte regio's als de Kempen en het gebied ten noordwesten van Luik.

De Maas, de natuurlijke en administratieve grens tussen beide Limburgen, speelde hier een rol van betekenis: er was wel enige vorm van interactie tussen de provincies aan weerszijden van de Maas, maar zeker niet van een innige wisselwerking. Rutten kwam tot dezelfde conclusie in zijn studie over negentiende-eeuwse huwelijkspatronen in Nederlands-Limburg: hij stelde vast dat Maastricht zich vanaf 1830 in toenemende mate op Nederland oriënteerde en dat de migratie uit België verminderde.¹¹ De scheiding van de beide Limburgen, in feite een politieke beslissing, had dus vrijwel onmiddellijk repercussies voor het migratiegedrag van de grensbewoners.

Uit de samenstelling van de migrantenpopulatie in Diest blijkt echter dat de interactie tussen beide Limburgen groter was dan die tussen Belgisch-Limburg en Brabant. Zowel Maastricht als Diest namen in hun respectievelijke provincies een uitzonderlijk perifere positie in, maar paradoxaal genoeg was de provincie-

⁹ Aangezien het doel van deze uiteenzetting bestaat in het typeren van de relatie met de gebieden ten westen van de Maas, hebben we enkel de geboorteplaatsen uit Luik, Belgisch- en Nederlands-Limburg in kaart gebracht. Rutten weerlegde met zijn onderzoek de gangbare opinie dat Maastricht in het verleden veelal op het zuiden gericht zou zijn. Rutten, 'Huwelijk en partnerkeuze', 110.

¹⁰ Idem, 'Aspecten', 361.

¹¹ Idem, 'Huwelijk en partnerkeuze', 95-124.

Tabel 1. Absolute interstedelijke immigratie in de jaren 1840

	Plaats van herkomst							
	Maaseik	Tongeren	Hasselt	St.-Truiden	Diest	Maastricht	Luik	Totaal
Tongeren	10		40	53	0	173	51	327
Hasselt	31	31		53	32	117	59	323
Doelstad	St.-Truiden	8	22	29		35	35	136
	Diest	3	5	24	29	10	11	82
	Maastricht	47	36	41	20	0	190	334
	Totaal	99	94	134	155	39	335	346

Bron: SAT, SAH, SAS: bevolkingsregisters Tongeren, Hasselt en Sint-Truiden 1846; Theys, *La population*, 138-153; GAM: registers volkstelling Maastricht 1840.

grens tussen Brabant en Belgisch-Limburg in dit verband een scherpere demarcatielijn dan de in theorie veel essentiële landsgrens, die bovendien gemarkeerd werd door de Maas als natuurlijk obstakel. Deze paradox is onder geografen al langer bekend en typisch voor grensgebieden: de aanwezigheid van een grens creëert als het ware een aparte regio met eigen kenmerken. De grens als onderscheidend gegeven is tegelijk een bindend element van het gebied.¹² In het licht hiervan kunnen wij veronderstellen dat de landsgrens met Nederlands-Limburg juist door de onderscheidende werking voor een grotere wisselwerking tussen beide Limburgen zorgde dan de provinciegrens met Brabant.

Interstedelijke migratiestromen nader beschouwd

Uit de voorgaande globale analyse van de Limburgse migratiepatronen in de jaren 1840 blijkt dat de relaties tussen verschillende steden een belangrijke rol speelden in de richting en de aard van recruiteringsgebieden voor immigranten. In de tabellen 1 en 2 hebben we de steden gerangschikt volgens toenemende bevolkingsgrootte, van links naar rechts en van boven naar beneden. Aangezien een grotere stad in theorie meer immigranten kan afleveren dan een kleinere, zou het relatieve immigratieaandeel moeten dalen in de aangegeven volgorde.¹³ De historische realiteit laat zich echter niet in zulke strakke schema's vatten: andere factoren hebben hierop een wezenlijke invloed, zoals geografische afstand (*distance decay*),¹⁴ afwijkende aantrekkingskracht van steden, het al dan niet bestaan van directe verbindingswegen en hinder door natuurlijke barrières.

¹² A. Knotter, 'Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkeling, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 46 (2001) 159-175, aldaar 159.

¹³ B. Blondé, *Een economie met verschillende snelheden: ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk (ca. 1750 - ca. 1790)*. [Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren 166] (Brussel 1999) 130.

¹⁴ Volgens de *Dictionary of Geography* kan dit best omschreven worden als 'the lessening in force of a phenomenon or interaction with increasing distance from the location of maximum intensity; the inverse distance effect'. Voor onze studie vertaalt zich dat naar de theorie dat het aantal immigranten evenredig zou moeten verminderen met de afstand tot de stad. H. Hamadou, D. van Hofstraeten, A. Verhetsel en I. Thomas, 'Distance decay in activity chains analysis: a Belgian case study', in: W. Dullaert e.a. (ed.), *Across the border: building upon a quarter century of transport research in the Benelux* (Antwerpen 2003) 1-26, aldaar 3.

Tabel 2. Relatieve interstedelijke immigratie in de jaren 1840 t.o.v. de totale immigratie naar de doelstad

	Plaats van herkomst						
	Maaseik	Tongeren	Hasselt	Sint-Truiden	Diest	Maastricht	Luik
Doelstad							
Tongeren	0,5		1,9	2,5	0,0	8,3	2,4
Hasselt	0,4	1,2		2,1	1,3	4,7	2,4
Sint-Truiden	0,4	1,0	1,4		0,3	1,7	1,7
Diest	0,1	0,1	0,6	0,7		0,2	0,3
Maastricht	0,7	0,5	0,6	0,3	0,0		3,0

Bron: zie tabel 1.

Net zoals bij de cartografische analyse heeft Sint-Truiden ook in deze tabellen op het vlak van migratie een aparte positie in het 'kleinstedelijk Limburgs netwerk'.¹⁵ In absolute en relatieve cijfers bevonden zich dubbel zoveel Truienaren in Hasselt en Tongeren als omgekeerd. Ook inwoners uit andere steden blijken in de jaren 1840 niet zo snel geneigd om richting Sint-Truiden te trekken. Het fenomeen van *distance decay* lijkt in dit geval belangrijker te zijn dan het bevolkingsaantal: Sint-Truiden, de grootste Limburgse stad maar het verst gelegen van Maastricht, haalde veruit het laagste aantal immigranten uit deze stad.

Luik stuurde weliswaar minder migranten naar Limburg dan Maastricht, maar hun aantal was zeker niet verwaarloosbaar: de 'Vurige Stede' bleef na Maastricht de belangrijkste leverancier van inwijkelingen in Limburg. Opmerkelijk is dat de aantrekkingskracht van Hasselt en Tongeren voor Luikenaars relatief gezien weinig verschilde, ondanks het verschil in omvang en geografische afstand. Op dit vlak lijkt de bevolkingsgrootte van Hasselt dan weer een belangrijker factor dan de fysieke nabijheid van Tongeren.

Aan de hand van deze relatieve cijfers zijn we in staat om de intensiteit van interstedelijke migratiestromen te berekenen (tabel 3). Verrassend genoeg

Tabel 3. Interstedelijke immigratieoverschotten jaren 1840

Van	Naar	Absoluut overschot	Relatief overschot
Sint-Truiden	Hasselt	24	0,7
Hasselt	Tongeren	9	0,7
Sint-Truiden	Tongeren	31	1,5
Sint-Truiden	Maastricht	15	1,4
Hasselt	Maastricht	86	4,1
Tongeren	Maastricht	137	7,8

Bron: zie tabel 1.

¹⁵ De Luikse historicus Hélin sprak in dit verband over een Haspengouws/Loons netwerk en stelde dat hierover nog doorgedreven historisch onderzoek diende te gebeuren. E. Hélin, 'Hiérarchies et réseaux urbains. Namur, Luxembourg, Liège', in: *Le réseau urbain en Belgique dans une perspective historique (1350-1850): une approche statistique et dynamique. Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850): een statistische en dynamische benadering*. [Historische Uitgaven (Reeks in-8°) 86] (Brussel 1992) 435-455, aldaar 452-453.

Tongeren in de achttiende eeuw. Uit: *Les delices du pais de Liège* dl. 3 (1743). Coll. Stadsbibliotheek Maastricht Centre Céramique.

blijken zowel de absolute als de relatieve stromen tussen de drie Limburgse steden vooral Tongeren tot doel te hebben. Afgaande op deze cijfers was niet de provinciehoofdplaats Hasselt, maar het kleinere Tongeren de grootste magneet voor immigranten in Belgisch-Limburg. Sint-Truiden was het minst aantrekkelijk voor migranten uit de zustersteden. De relatie van het Limburgse trio met Maastricht toont louter eenrichtingsverkeer met de stad aan de Maas, dat recht evenredig afneemt naarmate de afstand tot de stad toeneemt (*distance decay*). Opvallend daarbij is dat er in Maastricht anno 1840 meer Hasseltse dan Tongerse immigranten werden geteld, hoewel Hasselt veel verder van Maastricht gelegen is.

Onze hypothese op basis van dit beperkte cijfermateriaal is dat Tongeren op dat moment een soort *gateway*-functie vervulde in Limburg, die Sint-Truiden en Hasselt in verbinding stelde met de grootstad Maastricht, de grootste aantrekkingspool voor interstedelijke migratie in het Belgisch- en Nederlands-Limburg van de jaren 1840. Op zich waren er in Tongeren geen specifieke *pull*-factoren, maar door zijn centrale ligging op de Limburgse steenwegen naar Maastricht kreeg de stad een groter belang. Tussen de twee Limburgse provinciehoofdsteden lijkt dan weer een sterkere directe band te hebben bestaan.

Migratie, een mannenzaak?

Uitsplitsing van de interstedelijke migratie naar geslacht levert voor de Limburgse steden uiteenlopende resultaten op (tabel 4).¹⁶ De drie Limburgse steden leverden vooral vrouwelijke immigranten aan elkaar. Met name Hasselt

¹⁶ Helaas moeten we ons hierbij beperken tot de drie Belgisch-Limburgse steden, aangezien we voor Maastricht anno 1840 niet beschikken over de verdeling tussen mannelijke en vrouwelijke immigranten.

Tabel 4. Verhouding man-vrouw in interstedelijke migratie (+12-jarigen)¹⁸

	Plaats van herkomst					
	Maaseik	Tongeren	Hasselt	Sint-Truiden	Maastricht	Luik
Tongeren	0,5		0,6	-1,0	-0,8	0,0
Hasselt	-0,1	0,0		-0,3	0,2	0,0
Sint-Truiden	0,1	0,3	0,5		-0,5	0,7

Bron: zie tabel 1.

zond haar dochters uit: er trokken opvallend meer Hasseltse vrouwen naar de Limburgse zustersteden dan in omgekeerde richting. Mannen waren vooral afkomstig uit de grootsteden Luik en Maastricht, en in het geval van Tongeren ook uit Sint-Truiden.

Op zich is dit een vrij normale situatie: in de korte-afstandsmigratie naar steden domineren vrouwen. Ook in de rurale Limburgse samenleving hadden de verstedelijkte kernen behoefte aan dienstmeiden, terwijl de mannen eerder werk vonden in de landbouwbedrijven op het omliggende platteland.¹⁷ Belgisch-Limburg kende geen geïndustrialiseerde kernen met een grote vraag naar mannelijke proletariërs. Uit een berekening van de migratiestromen per geslacht blijkt dat Sint-Truiden meer mannen dan vrouwen uitzond naar de andere steden (tabel 5). Een verklaring hiervoor zou kunnen liggen in de Truiense economie, die door de sterke aanwezigheid van de kantfabricage meer behoefte had aan goedkope vrouwelijke werkkrachten en minder werkgelegenheid bood aan mannen.¹⁹

Tabel 5. Interstedelijke migratie-overschotten volgens geslacht 1846 (+12-jarigen)

Van	Naar	Mannenoverschot emigratie		Vrouwenoverschot emigratie	
		Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief
Sint-Truiden	Hasselt	13	1,1	11	0,8
Hasselt	Tongeren	1	0,1	8	0,6
Sint-Truiden	Tongeren	20	2,2	22	0,9

Bron: zie tabel 1.

¹⁷ Dit fenomeen is vooral gekend voor het Ancien Régime: aangezien in Limburg tijdens deze periode amper sprake is van industriële activiteit, die in steden als Gent als een enorme attractiepool werkt voor mannelijke immigranten, blijft dit geldig voor de provincie Limburg. A. Jacquemin, *Pour un portrait socio-démographique de la Wallonie et du Brabant à la fin du 18e siècle* [Archives générales du Royaume et archives de l'état dans les provinces. Centre de services et réseau de recherche 4] (Brussel 1996) 146.

¹⁸ Dit cijfer werd verkregen door het relatieve vrouwenoverschot tussen twee steden te verminderen met het percentage van het relatieve mannenoverschot. Een positieve en negatieve uitkomst wijzen dus respectievelijk op een vrouwen- en een mannenoverwicht in de interstedelijke immigratie.

¹⁹ G.J.B. Verbeet, *Limburg op de tweesprong. Welvaart en politiek dilemma 1814-1839* (Maastricht 1978) 283.

Sint-Truiden in de achttiende eeuw. Uit: *Les delices du pais de Liège* dl. 3 (1743). Coll. Stadsbibliotheek Maastricht Centre Céramique.

Hasselt en Maastricht: een speciale band

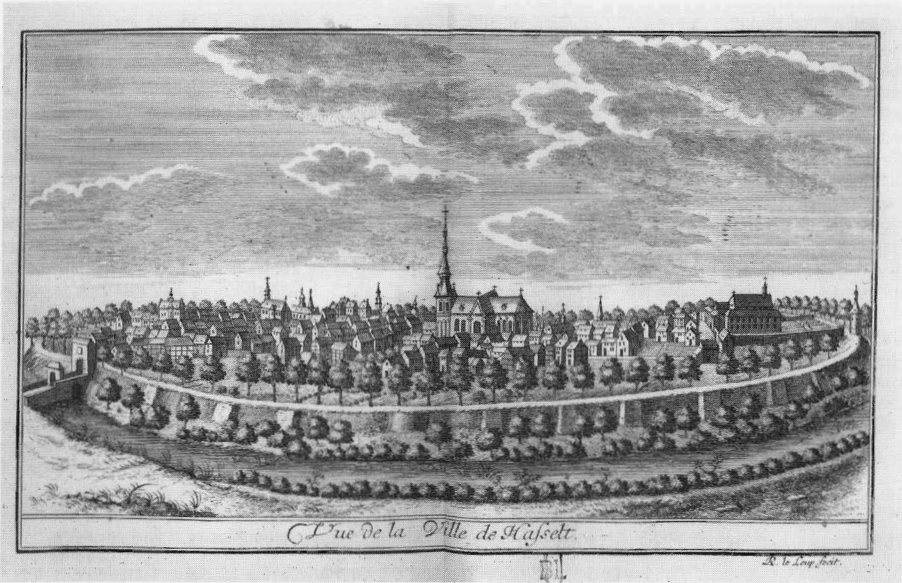
Waarom was Hasselt als nieuwe provinciehoofdstad binnen Belgisch-Limburg minder aantrekkelijk dan het veel kleinere Tongeren? En waarom trok het dan weer wel migranten uit de grotere steden Luik en Maastricht aan? In deze paragraaf zoomen wij in op de aard van de interstedelijke migratie richting Hasselt.²⁰ In tabel 6 worden de steden gerangschikt naar bevolkingsgrootte: van Maaseik (4356 inwoners) tot Luik (ruim 75.000 personen) en naar de aard van het gezinlidmaatschap.²¹ Aan de hand van vermeldingen in bevolkingsregisters 1846 konden we een zekere typologie van gezinsleden maken. Een gezinshoofd is voor ons iemand die gehuwd is en een gezin te onderhouden heeft, ook al woont het koppel met eventuele kinderen nog in bij (schoon)ouders, familie of anderen. Echtgenotes kregen in de bronnen steevast de vermelding *sa femme* en kinderen werden op basis van de familienaam aangewezen.²² Het dienstpersoneel werd eveneens apart benoemd in de registers (respectievelijk *servante* en *domestique*).

Uit tabel 6 blijkt dat de percentages van de gezinshoofden, echtgenotes en dienstpersoneel in het algemeen afnemen naarmate de afstand tot de stad van oorsprong groeit, terwijl bij kinderen en inwonenden een omgekeerde tendens op te tekenen valt. Deze situatie kan als normaal bestempeld worden: in dienst-

²⁰ In tegenstelling tot de andere berekeningen, betreft dit de volledige Hasseltse immigrantenpopulatie en niet enkel de personen boven de 12 jaar.

²¹ Bron: *Population. Recensement général, 15 octobre 1846* (Brussel 1846).

²² De term kind is in dit opzicht wel relatief, aangezien we enkel personen van 12 jaar en ouder in onze berekeningen hebben opgenomen.

Hasselt in de achttiende eeuw. Coll. Auteur

arbeid werd immers vaak voorzien door korte-afstandsmigratie, dus hoe verder de stad, hoe minder dienstpersoneel.²³ Het absolute aantal immigranten stijgt dan weer als de stad van vertrek groter wordt.

De belangrijkste uitzondering op deze regelmatigheid was Maastricht, dat wat betreft aard van de immigratie veel kenmerken vertoonde van een nabijgelegen kleine stad zoals Tongeren (een hoog percentage mannelijke gezinshoofden, echtgenotes en dienstmeiden). De bijzondere positie van Maastricht roept

Tabel 6. Interstedelijke migratie naar Hasselt 1846

		Plaats van herkomst				
		Maaseik	Tongeren	Sint-Truiden	Maastricht	Luik
	Hoofd (m)	33,3	29,0	21,7	27,0	19,0
	Hoofd (v)	0,0	0,0	8,3	4,1	7,6
	Echtgenote	21,2	22,6	20,0	23,0	17,7
	Kind (m)	3,0	3,2	8,3	9,8	19,0
	Kind (v)	3,0	3,2	11,7	9,0	12,7
Procentueel aandeel	Inwonend (m)	6,1	9,7	13,3	6,6	8,9
	Inwonend (v)	9,1	9,7	11,7	13,1	12,7
	Dienstmeid	21,2	19,4	1,7	7,4	1,3
	Dienstknecht	3,0	3,2	3,3	0,0	1,3
	Absoluut totaal	33	31	60	122	79

Bron: SAH: bevolkingsregisters Hasselt 1846.

²³ Diestse berekeningen voor 1846 bevestigen dit idee. Theys, *La population*, 160.

Tabel 7. Status Maastrichtse immigranten in Tongeren en Hasselt 1846

	Gezinsstatus	Tongeren	Hasselt
	Hoofd (m)	28,0	28,2
	Hoofd (v)	6,0	4,3
	Echtgenote	23,2	23,9
	Kind (m)	16,7	8,5
Procentueel aandeel	Kind (v)	10,1	7,7
	Inwonend (m)	1,2	6,8
	Inwonend (v)	8,9	12,8
	Dienstmeid	6,0	7,7
	Dienstknecht	0,0	0,0
Absoluut totaal		168	122

Bron: SAT, SAH: bevolkingsregisters Tongeren en Hasselt 1846.

vragen op: om die nader te onderzoeken is het interessant om de structuur van de Maastrichtse immigratie in Hasselt te vergelijken met die in Tongeren.²⁴

Hoewel Hasselt iets verder van Maastricht verwijderd is dan Tongeren vertoonden beide steden een relatief gelijke structuur van Maastrichtse immigranten (tabel 7). Ondanks het feit dat het bij huiselijke diensten in het algemeen gaat om korte-afstandsmigratie, lag het aantal Maastrichtse dienstmeiden in Hasselt hoger dan in het dichterbij Maastricht gelegen Tongeren.²⁵ Het was niet zo dat deze dienstmeiden samen met een Maastrichts gezinshoofd naar Belgisch-Limburg waren getrokken: zowel in Tongeren als in Hasselt geldt dit slechts voor 3 op de respectievelijk 10 en 9 Maastrichtse dienstmeiden.

In het algemeen voelden migranten uit Maastricht – en bij uitbreiding Nederlands-Limburg – zich meer aangetrokken tot de provinciehoofdplaats Hasselt dan het nabijgelegen Tongeren. Na de scheiding van de beide Limburgen bood de Belgische regering aan bewoners van de afgescheiden gebieden de kans om zich te laten naturaliseren. Aan het einde van 1845 hadden ongeveer 1700 in Nederlands-Limburg geboren personen van die mogelijkheid gebruikgemaakt, waarvan een derde zich had gevestigd in de Belgische provincie Limburg.²⁶ Van

²⁴ Hier werden omwille van comparatieve redenen enkel de immigranten van 12 jaar en ouder in de analyse betrokken. Sint-Truiden is niet in de vergelijking betrokken omdat de stad slechts 35 Maastrichtse inwinkelingen telt tegen 168 in Tongeren en 122 in Hasselt.

²⁵ Het aantal dienstmeiden dat inwoont bij een gezinshoofd uit Maastricht blijkt echter identiek in Hasselt en Tongeren, met respectievelijk 3 op 9 en 3 op 10 Maastrichtse dienstmeiden.

²⁶ Grauwels berekende voor zijn artikel dat 1684 personen zich hadden laten naturaliseren, terwijl Bos op het cijfer van 1727 uitkwam. J. Grauwels, 'Emigratie van Limburgers naar België 1839-1856', in: *Van der Nyersen opwaert: een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg* [Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 7] (Maastricht 1981) 289-301, aldaar 291, en N. Bos, 'Migranten en optanten. De uittocht van de Maastrichtse bovenlaag na de Belgische Opstand nader beschouwd', in: B.C.M. Van Hellenberg Hubar e.a. (eds.), *Maaslandse melange: opstellen over Limburgs verleden Dr. P.J.H. Ubachs aangeboden bij gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* [Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 14] (Maastricht 1990) 226-241, aldaar 226.

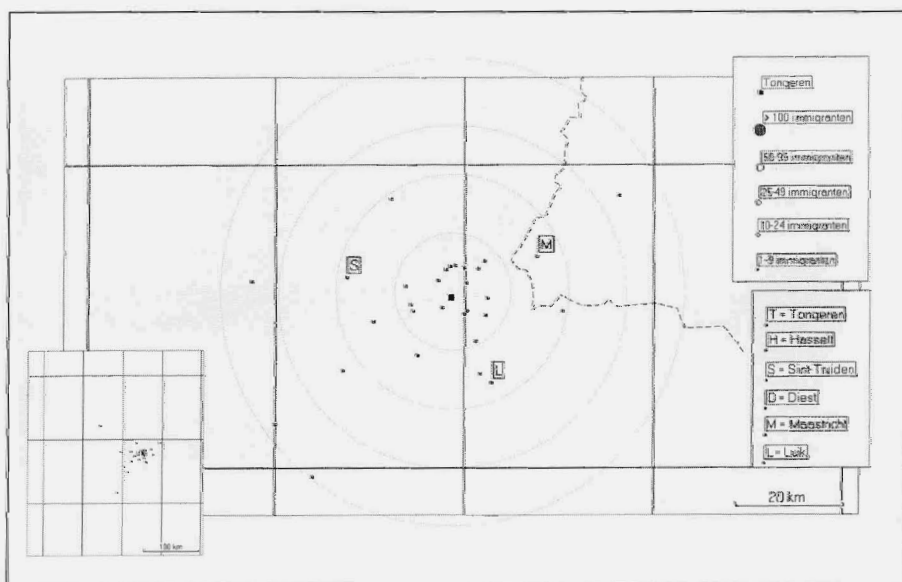
de steden oefende Hasselt klaarblijkelijk de grootste aantrekkingskracht uit: Hasselt kende 101 nieuwe genaturaliseerde Belgen, terwijl er zich slechts 70 in Tongeren hadden gevestigd. De grensplaats Maaseik haalde een cijfer van 75 en het verder gelegen Sint-Truiden amper 23.²⁷ Eens te meer blijkt Hasselt attractiever dan haar Limburgse zustersteden voor migranten uit de gebieden aan de overkant van de Maas. Waarschijnlijk was dit een gevolg van de nieuwe rol van Hasselt als provinciehoofdplaats.

Van Loon en Luik: Limburgse migratie in de achttiende eeuw

Stedelijke aantrekkingskracht in Limburg 1700-1800

Door een enkele volkstelling te analyseren is het niet mogelijk om de migratiestromen in een historische evolutie te plaatsen. Om de centrale vraag naar de invloed van de scheiding van de beide Limburgen op de migratiepatronen te beantwoorden, dienen we terug te gaan tot de periode voor de Franse tijd, toen de beide Limburgen voor het eerst werden verenigd. Het traditionele probleem voor het schetsen van migratiestromen in het *ancien régime* is het gebrek aan uniform bronnenmateriaal waarin de plaats van herkomst wordt vermeld. Het oude graafschap Loon, de tweeheerlijkheid Maastricht en het Brabantse Diest vormen geen uitzondering op die regel. Stedelijke poorterboeken blijven bij gebrek aan beter de enige bronnen voor onderzoek naar preindustriële migratie.

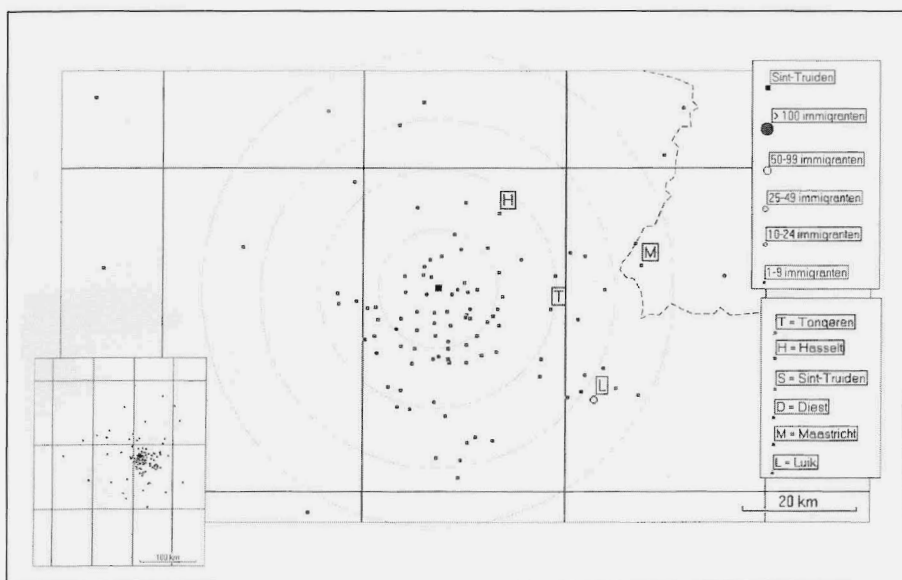
Figuur 6. Plaatsen van herkomst van Tongerse poorters in de achttiende eeuw

Bron: zie bijlage 2 (SAT: poorterboeken van de stad Tongeren).

²⁷ Grauwels, 'Emigratie van Limburgers', 290-299.

Figuur 7. Plaatsen van herkomst van Truiense poorters in de achttiende eeuw

Bron: zie bijlage 2 (SAS: poorterboeken van de stad Sint-Truiden).

In ons onderzoeksgebied zijn ze bewaard gebleven voor Sint-Truiden, Tongeren en Maastricht. De Hasseltse lijsten hebben de tand des tijds helaas niet doorstaan, maar hier was het mogelijk om een andere bron te gebruiken, namelijk achttiende-eeuwse vreemdelingenlijsten per wijk.²⁸ Voor Diest konden we gebruikmaken van de telling van het jaar IV, waarin – in tegenstelling tot de Limburgse steden - de geboorteplaatsen werden genoteerd. Deze bronnen worden in bijlage 2 toegelicht.

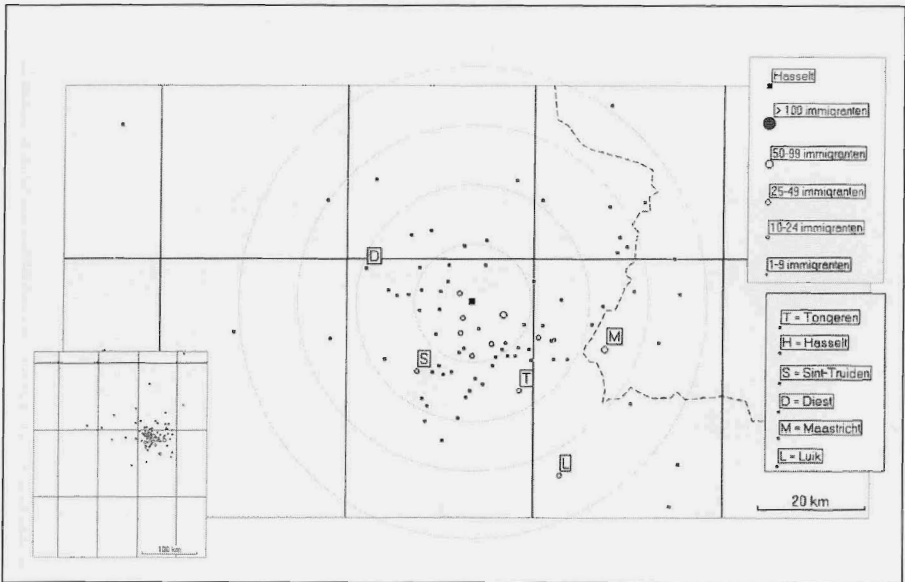
Het aantal Tongerse poorters blijkt helaas te beperkt om een eenduidige gerichtheid voor de stad te bepalen (figuur 6). De relatief sterke band die Tongeren medio negentiende eeuw had met steden als Maastricht en Luik vinden we in de poorterboeken niet terug. De verklaring hiervoor moeten we waarschijnlijk zoeken in het type migratie uit deze steden richting Tongeren: seizoengebonden en korte-termijnmigratie vinden wij in de poorterboeken niet terug.

De Truiense poorters bieden een duidelijker beeld: net als in 1846 was er een sterke recrutering in het zuidelijke achterland, die echter werd afgeremd door de taalgrens, al waren er toch nog kleine concentraties van poorters uit steden als Hannuit en Hoei (figuur 7). Met Luik had Sint-Truiden een sterke band, mede door de steenweg tussen deze steden uit het eerste kwart van de achttiende eeuw.²⁹ Naar het westen toe stuitte de invloedssfeer op die van het Brabantse

²⁸ Bussels e.a., *Hasselt*, 33.

²⁹ J. Lyna, 'Bijdrage tot de studie over het handelsverkeer in het Graafschap Loon in de XVIIIe eeuw', *Verzamelde Opstellen* 6 (1930) 141-157, aldaar 145.

Figuur 8. Plaatsen van herkomst van Hasseltse vreemdelingen in de achttiende eeuw

Bron: zie bijlage 2 (RAH: Hasseltse vreemdelingenlijsten).

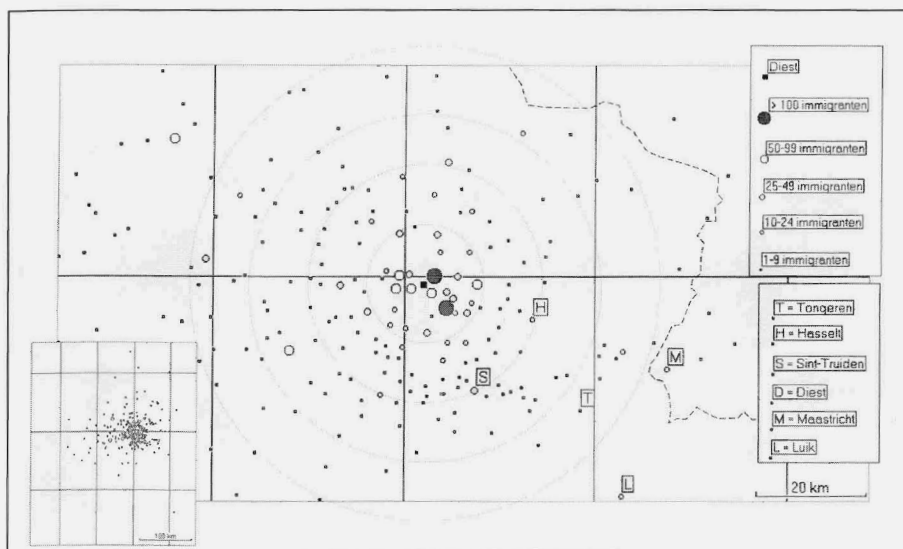
Tienen. Immigratie uit het noorden bestond mogelijk vooral uit korte-termijn-migratie, die in poorterboeken niet aan bod komt. De Limburgse zustersteden Hasselt en Tongeren spelen nauwelijks een rol.

De gecombineerde Hasseltse vreemdelingenlijsten leveren een vrij homogeen resultaat op: de stad blijkt honderd jaar voor de telling van 1846 ook al een sterke aantrekkingskracht naar het zuiden toe uit te oefenen (figuur 8). Terwijl het overwicht van immigranten in 1846 eerder uit westelijke richting kwam, was dat in de achttiende eeuw vooral uit het oosten en zuidoosten, met een sterke concentratie in de regio achter Diepenbeek. Van een Limburgs kleinstedelijk netwerk lijkt ook hier geen uitgesproken bewijs te vinden. Uit Luik en Maastricht waren redelijk wat migranten afkomstig, mede als gevolg van de steenweg waarmee Hasselt sinds 1741 met Luik was verbonden.³⁰ Met de latere Nederlandse provinciehoofdplaats had Hasselt klaarblijkelijk al in de achttiende eeuw een nauwe band.

Het Brabantse Diest lijkt ook anno 1796 weinig binding te hebben met de Limburgse steden (figuur 9). De uitbreiding van de Diestse invloedssfeer in de eerste helft van de negentiende eeuw richting Brabant blijkt dus voort te bouwen op de achttiende-eeuwse situatie. De scheidingslijn tussen Brabantse en Limburgse invloedssferen bleef liggen langs de lijn Paal, Lummen, Herk-de-Stad en Sint-Truiden.

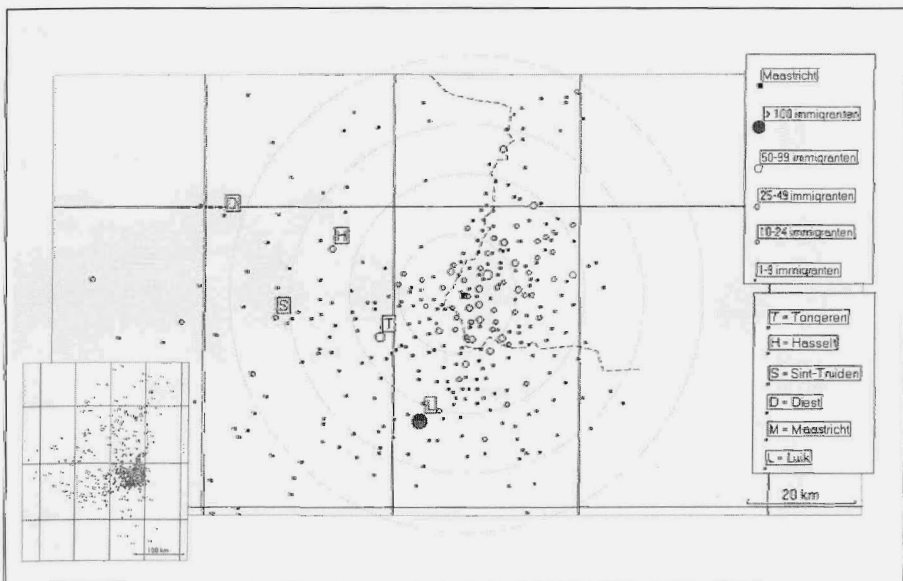
³⁰ Van der Eycken, 'Het economische leven', 67.

Figuur 9 Het stedelijk recruiteringsgebied van Diest 1796 (+12-jarigen)

Bron: zie bijlage 2 (Theys, La population, 138-153: volkstelling 1796 Diest).

Figuur 10. Plaatsen van herkomst van nieuwe Maastrichtse burgers in de achttiende eeuw

Bron: zie bijlage 2 (GAM: burgerboeken van de stad Maastricht).

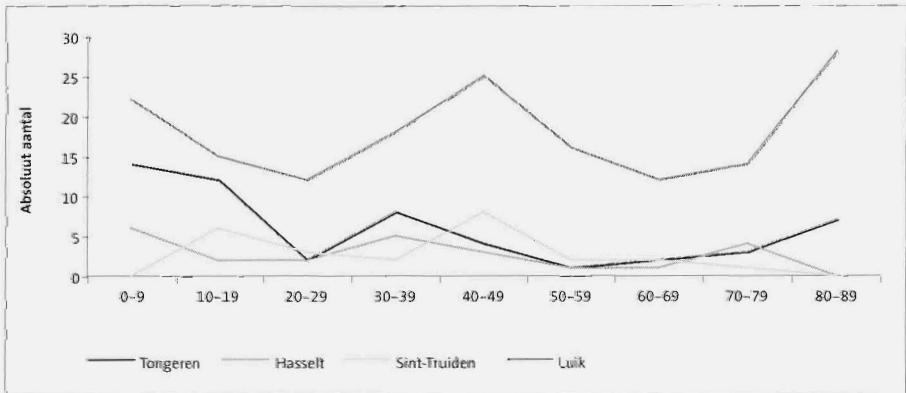
Uit de herkomst van Maastrichtse poorters blijkt dat er in de achttiende eeuw in vergelijking met 1840 sprake was van een grotere interactie tussen België en Nederland (figuur 10).³¹ Maastricht kende binnen een straal van 20 kilometer een vrij constant herkomstgebied; alleen uit de dunbevolkte Kempen in het noordwesten kwamen naar verhouding weinig nieuwkomers. Buiten die cirkel treffen we concentraties van nieuwe burgers aan uit de Nederlands-Limburgse steden en het gebied rond Luik. Het leeuwendeel van nieuwe poorters bleef afkomstig uit Nederlands-Limburg, waaruit blijkt dat de immigratie uit België naar Maastricht ook in de achttiende eeuw niet dominant was.³²

Een Limburgse eenheid?

De grote hoeveelheid nieuwe Maastrichtse burgers stelt ons in staat om een periodisering tot stand te brengen in het aantal burgerschapsverleningen in het achttiende-eeuwse Maastricht (grafiek 1). Gedurende deze eeuw tekent zich een stijgende trend af, waarbij grosso modo drie pieken waargenomen kunnen worden (1700-1709, 1740-1749 en 1770-1779). De globale toename kan te wijten zijn aan een demografische groei van het achterland door een verlaagde mortaliteit en natuurlijke bevolkingsgroei. Een plattelandsvlucht in het laatste kwart van de achttiende eeuw hield de steden op de been.³³

Uit een afzonderlijke analyse van de relatie tussen de Belgisch-Limburgse steden en Maastricht blijkt dat het aandeel van de vestiging uit de ste-

Grafiek 1. Tienjaarlijkse evolutie van nieuwe Maastrichtse burgers (1700-1789)

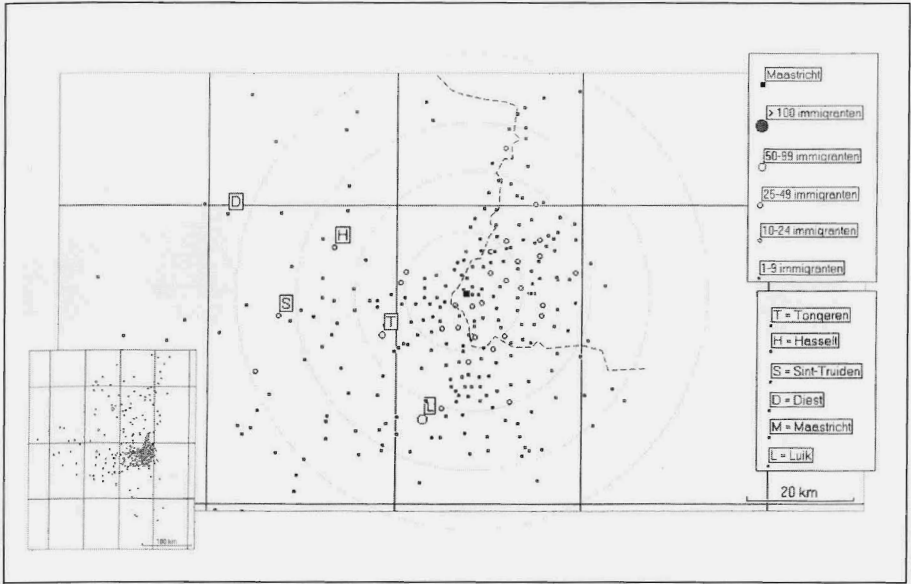
Bron: zie bijlage 2 (GAM: burgerboeken van de stad Maastricht).

³¹ Aangezien de MapSource-software beperkt is tot de Benelux, kon de waarschijnlijk vrij sterke Maastrichtse interactie met de Pruisische gebieden niet in kaart worden gebracht.

³² Rutten, 'Huwelijk en partnerkeuze', 106.

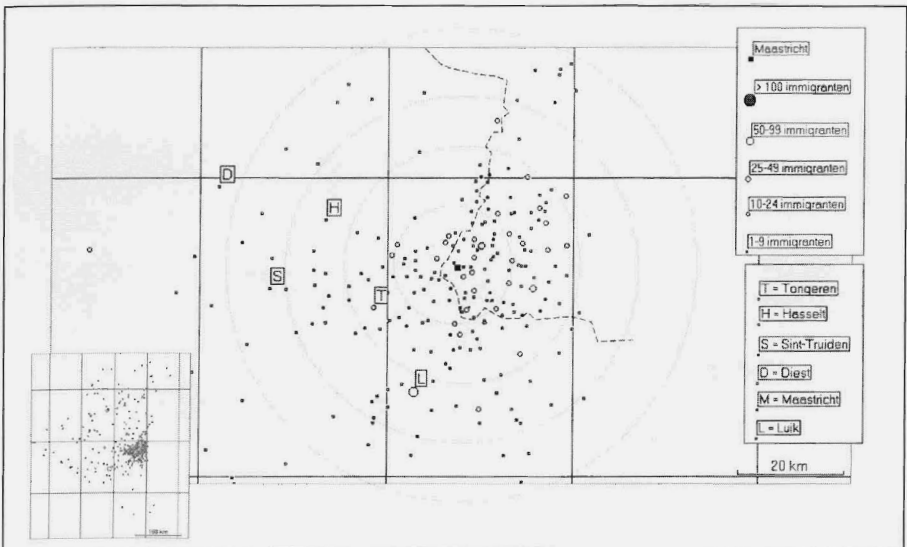
³³ C. Bruneel, 'Les migrations entre les villes et campagnes. L'exemple des Pays-Bas méridionaux', in: S. Cavaciocchi (ed.), *Le migrazioni in Europa, secc. 13-18: atti della «enticinquesima settimana di studi», 3-8 maggio 1993* [Pubblicazione serie 2: atti delle «Settimane di studio» e altri convegni 25] (Firenze 1994) 501-532, aldaar, 506-507; Jacquemin, *Pour un portrait*, 152.

Figuur 11. Plaatsen van herkomst van nieuwe Maastrichtse burgers 1700-1749

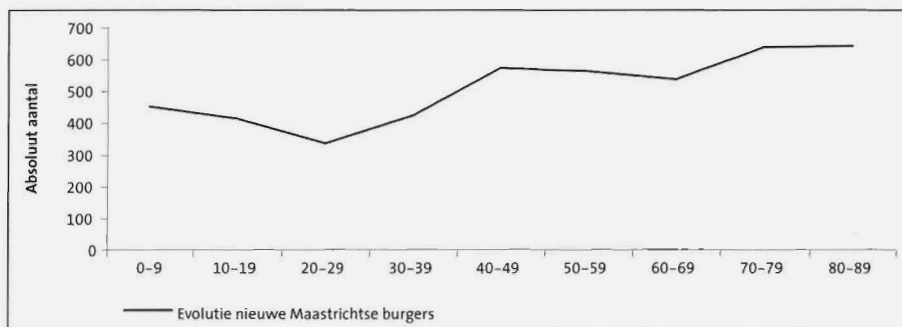
Bron: zie grafiek 1 (Tienjaarlijkse evolutie van nieuwe Maastrichtse burgers (1700-1789)).

Figuur 12. Plaatsen van herkomst van nieuwe Maastrichtse burgers 1750-1795

Bron: zie grafiek 1 (Tienjaarlijkse evolutie van nieuwe Maastrichtse burgers (1700-1789)).

Grafiek 2. Tienjaarlijkse evolutie nieuwe Maastrichtse burgers uit Belgisch-Limburg en Luik 1700-1789

Bron: zie grafiek 1 (Tienjaarlijkse evolutie van nieuwe Maastrichtse burgers (1700-1789)).

den Tongeren, Hasselt en Sint-Truiden stelselmatig daalde (grafiek 2). Alleen Luik wist een zelfde niveau te handhaven; zelfs met Tongeren, dat qua afstand veel dichterbij Maastricht is gelegen, verminderde de interactie op drastische wijze. Dit ondersteunt de hypothese van Philips dat het aantal buitenlandse immigranten in Maastricht in de loop van de achttiende eeuw afnam en dat de stad zich meer en meer op de Republiek gaat richten. De afzonderlijke kaarten met geboorteplaatsen van nieuwe Maastrichtse burgers voor en na 1750 bevestigen dit beeld (figuur 11 en 12). De voorlopige resultaten lijken er dus op te wijzen dat er, althans vanuit Maastrichts oogpunt, al vanaf de jaren 1750 geen sprake meer was van een sterke interactie tussen de steden uit beide Limburgen.³⁴ De geringe inter-Limburgse migratie die Rutten voor de negentiende-eeuwse Maastrichtse data ontdekte, blijkt dus al meer dan een eeuw daarvoor zijn oorsprong te vinden.³⁵

Conclusie

Concluderend mogen we stellen dat het Tongerse, Hasseltse en Truiense recruiteringsgebied veelal beperkt bleef tot de eigen provincie en in mindere mate ook tot Nederlands-Limburg. Het werd *grosso modo* begrensd door de zuidelijke taalgrens, de dunbevolkte heide in het noorden en een onzichtbare scheidingslijn met de provincie Brabant ter hoogte van Diest. Sint-Truiden nam in het Limburg van de jaren 1840 een opvallend perifere positie in, zowel qua omvang als de positie in de interstedelijke migratiestromen. De provinciehoofdstad Hasselt, op papier de meest centrale plaats van Belgisch-Limburg, maakt die verwachting in de praktijk niet waar: het kleinere Tongeren blijkt de belangrijkste attractiepool voor mensen die naar de stad trekken. De resultaten doen vermoeden dat Tongeren klaarblijkelijk als een soort *gateway* fungeerde tussen de Limburgse

³⁴ R. Philips, 'Een terreinverkenning omtrent de omvang en richting van de migratie in Maastricht en Zuid-Limburg tijdens de achttiende eeuw', in: *Liber amicorum Edm. M.A.H. Delhougne* (Roermond 1982) 137-170, aldaar 147.

³⁵ W. Rutten, 'Bevolking, gezondheid en levensstandaard in Limburg in de negentiende eeuw: een overzicht', *SSEGL* 43 (1998) 1-36, aldaar 12-13.

kleine steden enerzijds en Maastricht anderzijds. Hasselt bleef voor immigranten uit Nederlands-Limburg echter de grootste aantrekkingskracht bezitten.

Maastricht en bij uitbreiding heel Nederlands-Limburg hadden een grote invloed op het kleinstedelijk weefsel van Belgisch-Limburg. Vooral in Hasselt vertoonde de Maastrichtse immigratie een apart karakter, wat een nauwe band tussen de twee provinciehoofdsteden doet vermoeden. Diest en de provincie Brabant in het westen onderhielden dan weer nauwelijks relaties met Belgisch-Limburg. De Limburgse grens met Brabant blijkt dus doorslaggevender dan de natuurlijke barrière die de Maas in het oosten vormt. Dat blijkt nogmaals uit de Diestse en de Maastrichtse migratiegegevens.

Ook in de achttiende eeuw bleef de aantrekkingskracht van de Limburgse steden, net als in 1846, beperkt tot de huidige provincie Belgisch-Limburg. Het stedelijk netwerk was zwak ontwikkeld, zowel wat betreft de interne als externe relaties. De perifere positie van Sint-Truiden bestond ook toen al: de stad was vooral gericht op het zuiden, gedeeltelijk zelfs over de taalgrens heen. De opvallende positie van Tongeren in het jonge België kan niet getoetst worden aan data uit vroegere periodes: het lage aantal poorters en de geringe impact van Tongerse migranten in Sint-Truiden en Hasselt doen vermoeden dat de stad in de achttiende eeuw niet hetzelfde belang had voor Limburg als een kleine eeuw later. Over het al dan niet bestaan van een kleinstedelijk Limburgs netwerk kunnen we ons aan de hand van dit beperkte bronnenmateriaal niet uitspreken, aangezien de interactie tussen de Belgisch-Limburgse steden in grote mate migratie op korte afstand betrof, die niet in poorterboeken is terug te vinden.

De migratiecontacten tussen de gebieden aan weerszijden van de Maas verwaterden al vanaf 1750, tientallen jaren voor de bestuurlijke indeling in het Departement van de Nedermaas. De scheiding in 1839 was dus niet meer dan een katalysator in een proces dat al een kleine eeuw aan de gang was. De 'Limburgse eenheid', die talrijke Limburgse historici menen te kunnen vaststellen, kan dus niet in de migratiepatronen worden herkend. Die eenheid zou wel eens een creatie kunnen zijn van negentiende-eeuwse romantici of eerder een culturele inslag hebben, zonder verdere gevolgen voor migratiepatronen. Een systematische analyse van huwelijksakten, poorter- en burgerboeken, ambachtslijsten, etc. voor 1750 zou hierop een antwoord kunnen geven. Een echte eenheid immers 'veronderstelt vervlechting, wisselwerking tussen beide gebieden, een *conditio sine qua non*, wil cultuuroverdracht plaats vinden'.³⁶

Essentieel in het hele verhaal over het zwak ontwikkeld stedelijk netwerk en de moeizame relatie met naburige provincies is het gebrek aan goede interne en externe verbindingen. Het dichte Brabantse stedelijk netwerk kon teren op een omvangrijke (water)wegeninfrastructuur, die de handels- en andere contacten binnen en buiten de grenzen ten goede kwam. Limburg kende daarentegen amper bruikbare steen- en waterwegen: pas in de loop van de negentiende eeuw zou de provincie haar achterstand op dit gebied kunnen goedmaken.

³⁶ Geciteerd uit Rutten, 'Huwelijk en partnerkeuze', 121.

Bijlage 1 Tellingen en registers omstreeks 1840

De analyse van *le champ migratoire* van de Limburgse steden is gebaseerd op gegevens over de plaatsen van herkomst in de Belgische bevolkingsregisters van 1846 en de Nederlandse telling van 1840. Zowel in Belgisch- als Nederlands-Limburg gebeurden de tellingen medio negentiende eeuw door middel van bulletins, die aan iedere familie werden uitgedeeld en nadien door officieel aangestelde telbeambten weer werden opgehaald. Op die telformulieren diende de aard van het verblijf vermeld te worden: *résidence habituelle* (vaste en wettelijke verblijfplaats), *résidence momentanée* (tijdelijke verblijfplaats, langer dan een maand) of *résidence de passage* (tijdelijk, minder dan een maand).³⁷ De wettelijke domicilie van deze twee laatste groepen was dus in een andere gemeente gesitueerd. Voorbeelden van de *résidence momentanée* zijn studenten, dienstpersoneel, leergasten, militairen en personen in gevangenissen, armentehuizen en hospitalen. In concreto richtten de bevolkingsregisters zich vooral op de permanente inwoners van de gemeente, terwijl in de uiteindelijke publicatie van de overheid de resultaten van de totale bevolking werden weergegeven. In comparatief opzicht dient daarom voorzichtig te worden omgesprongen met de officiële cijfers van de volkstellingen: in stedelijke centra met een sterk ontwikkelde onderwijs- en verzorgingsfunctie zal het bevolkingscijfer aanzienlijk hoger liggen dan de feitelijke bevolking.³⁸ Het verschil tussen de gepubliceerde telling en de oorspronkelijke registers bedraagt voor Hasselt bijvoorbeeld ongeveer 400 personen, terwijl dat cijfer voor Sint-Truiden zelfs oploopt tot bijna 1000.³⁹

De geboorteplaats van een persoon hoeft niet gelijk te zijn aan zijn laatste woonplaats. Personen kunnen voordien in meerdere anderen dorpen of steden gewoond hebben. Verschillende historici hebben daarbij een fenomeen van trapsgewijze immigratie vastgesteld, waarbij inwijkelingen doorgaans bij wijze van tussenstap in kleine en middelgrote steden wonen vooraleer ze naar een grootstad trekken.⁴⁰ Daarnaast weten we niet wanneer de immigrant zich gevestigd heeft in de stad. Maar ook al zijn dergelijke tellinggegevens niet in staat om exacte migratiestromen van individuele inwijkelingen aan te geven, ze schetsen wel een globaal beeld van de aard en de reikwijdte van een stedelijk recruteringsgebied voor kandidaat-immigranten.

³⁷ Duchateau, *De bevolking van Sint-Truiden*, 97.

³⁸ 'La fraction de la population qui s'était déplacée momentanément était très faible: elle n'était que de 30 sur mille pour tout le royaume; la population de passage était bien moindre encore: elle ne s'élevait qu'à 4 sur mille. Ces rapports étaient naturellement plus prononcés dans les villes que dans les campagnes'. X. Heuschling, 'Résumé du recensement général de la population, de l'agriculture et de l'industrie', *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique* 4 (1851) 120-269, aldaar 163. Xavier Heuschling was destijds secretaris van het Centrale Comité van de Statistiek dat de volkstelling van 1846 organiseerde.

³⁹ Voor Diest kwam Theys op basis van de registers tot een cijfer van 7735, terwijl de officiële overheidspublicatie 8270 Diestse inwoners vermeldt. Theys, *La population de Diest*, 21.

⁴⁰ P.M. Hohenberg en L. Hollen Lees, *The making of urban Europe 1000-1994* (Cambridge, Massachusetts en Londen 1995) 95.

Tabel 8. Immigratiecijfers Belgisch-Limburgse steden, Diest en Maastricht 1840-1846

	Bevolkingsregisters				Officiële telling	
	+12		Totale bevolking		Totale bevolking	
	Totaal	Immigranten	Totaal	Immigranten	Totaal	Immigranten
Tongeren	4721	2092 (44,3%)			6371	2261 (35,5%)
Hasselt	6963	2497 (35,9%)	9178	2723 (29,7%)	9613	3132 (32,6%)
St.-Truiden	6994	2117 (30,3%)	10047		11013	3354 (30,5%)
Diest	6000	2194 (36,6%)	7732	2299 (29,7%)	8270	2960 (35,8%)
Maastricht					25483	6269 (24,6%)

Bronnen: SAT, SAH en SAS: bevolkingsregisters Tongeren, Hasselt en Sint-Truiden 1846; Theys, *La population*, 20; *Population. Recensement général, 15 octobre 1846* (Bruxelles 1846); GAM: registers volkstelling Maastricht 1840

Voor Tongeren, Hasselt en Sint-Truiden baseren we ons op gegevens uit de bevolkingsregisters van 1846. De Diestse gegevens zijn afkomstig uit de publicatie van M. Theys, die zich baseert op de bevolkingsregisters.⁴¹ In het geval van Maastricht maken we gebruik van de Hollandse volkstelling van 1840, waarbij we dus – in vergelijking met de registers – rekening moeten houden met een overschatting van het aantal permanente inwoners en immigranten.⁴²

Voor Hasselt, Sint-Truiden en Tongeren hebben we ons uit praktische overwegingen beperkt tot de bevolking van twaalf jaar en ouder (tabel 8). Bij Diest en Maastricht beschikken we enkel over cijfers van de volledige bevolking; daarom dienen we bij onze analyses steeds rekening te houden met een lichte overschatting van de immigratiecijfers in deze twee steden. Al bij al bleef het aandeel van de migratie van min-twaalfjarigen echter beperkt: in Hasselt anno 1846 tellen we bijvoorbeeld slechts 226 jonge immigranten of 8,2 procent van het totale aantal.

Tongeren, Hasselt en Sint-Truiden waren in het midden van de negentiende eeuw nauwelijks meer dan een kleine stad te noemen, getuige het enorme verschil met Belgische grootsteden als Brussel (123.874), Gent (102.977), Antwerpen (88.487) en Luik (75.961).⁴³ Zelfs Maastricht, veruit de grootste stad in de beide Limburgen, was in dit opzicht maar een klein broertje.

Bijlage 2

Bronnen voor achttiende-eeuws migratie-onderzoek in Limburg

Om toe te mogen treden tot een stedelijk ambacht en dus wezenlijk te participeren in de vroegmoderne stedelijke economie diende men poorter of burger van de stad te zijn. In ruil voor een plechtige eed bij het stadsbestuur en een bepaalde som geld konden ook mensen van buiten de stad het poorterschap verwer-

⁴¹ Theys, *La population*, 138-153.

⁴² Zoals gebleken is uit de bronkritische inleiding bestaat er een verschil qua totaalcijfer tussen tellingen en bevolkingsregisters: in de officiële tellingen worden namelijk alle personen opgenomen, terwijl de bevolkingsregisters de personen met *résidence de passage* (tijdelijk verblijf, minder dan een maand) in globo niet vermelden.

⁴³ Uit: *Population. Recensement général, 15 octobre 1846* (Brussel 1846).

ven. Hun naam, plaats van herkomst en vaak ook beroep en leeftijd werden bij deze gelegenheid ingeschreven in het poorterboek. Voor de stedelijke migratie biedt deze bron slechts een gefragmenteerde visie, aangezien het in grote mate ging om ambachtslui en mensen uit de betere middenklasse. Voor personen uit de lagere sociale strata was het poorterschap te duur, terwijl de hoogste lagen van de stedelijke samenleving van geboorte vaak poorter waren.⁴⁴ Daarnaast werd het leeuwendeel van nieuwe poorters gevormd door mannen, wat een vertekend beeld oplevert: immigratie was evenzeer een zaak van vrouwen. In het kader van ons onderzoek werden we vooral geconfronteerd met een tekort aan indicaties van traditionele en vaak tijdelijke korte-afstandsmigratie, zoals bij dienstpersoneel en seizoensarbeiders.

Voor Tongeren, Sint-Truiden en Maastricht baseren we ons op de geboorteplaatsen van nieuwe poorters vanaf 1 januari 1700 tot de komst van de Fransen in 1795.⁴⁵ Niet in alle steden werd even frequent overgegaan tot het kopen van het poorterschap: over het algemeen is dit gerelateerd aan het economische belang van de stad. Zo treffen we in de achttiende eeuw 116 nieuwe Tongerse poorters aan, terwijl dat cijfer voor het in die periode meer welvarende Sint-Truiden op 309 ligt. Een vergelijking tussen de invloedssferen van deze beide steden is dus vrij delicaat, wat nog bemoeilijkt wordt door het feit dat we slechts bij 57 poorters van Tongeren over een plaats van herkomst beschikken.

Bij Maastrichtse poorters heeft de specifieke politieke situatie van de stad zijn weerslag in de zogenaamde 'burgerboeken'.⁴⁶ Maastricht was in het Ancien Régime een tweeheerlijkheid, gedeeltelijk onder het gezag van de prinsbisschop van Luik en gedeeltelijk onder dat van de Staten-Generaal der Zeven Verenigde Provinciën. Afhankelijk van de heer waaronder de nieuwe poorters geboren waren, werden ze door de respectievelijke Hooggerichten ingeschreven als Brabants of Luiks burger.⁴⁷ Gedurende de hele achttiende eeuw zijn er 4.924 nieuwe Maastrichtse burgers waarvan de plaats van herkomst bekend is.⁴⁸

Zoals vermeld is er geen enkel Hasselts poorterboek bewaard gebleven. In het Rijksarchief in Hasselt troffen we echter wel een tot nog toe ongebruikte bron aan, namelijk een collectie van vijf ongedateerde Hasseltse vreemdelingenlijsten uit de achttiende eeuw.⁴⁹ Hierin wordt per wijk een overzicht gegeven van alle inwoners, met de vermelding van de geboorteplaats. Het betreft twee lijsten van de Maastrichterwijk, twee van de Kuringer- en een van de Kempische wijk,

⁴⁴ Bruneel, 'Les migrations', 507-508.

⁴⁵ De Tongerse poorterboeken werden integraal uitgegeven. H. Baillien, 'Het Poorterboek der Stad Tongeren', *Ons Heem* 3 (1947) 47-50 en 77-81. Voor Sint-Truiden hebben we de originele documenten geraadpleegd in het stadsarchief van Sint-Truiden. SAST, *Poortersboeken Sint-Truiden*.

⁴⁶ Voor een algemene inleiding over het Maastrichtse burgerschap en de gebruikte archiefstukken verwijzen we naar P. Ubachs, 'De burgerboeken van Maastricht, 1300-1795', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 49 (1990) 22-50.

⁴⁷ P.J.H. Ubachs, *Nieuwe burgers van Maastricht 14de eeuw - 1795* (Geleen 1993) 8.

⁴⁸ Het totaal aantal Maastrichtse burgerschapsverleningen tussen 1700 en 1795, inclusief diegenen waarvoor geen geboorteplaats bekend is, overschrijdt de grens van 5000 personen niet.

⁴⁹ RAH, *Oud Archief Hasselt*, nr. 108 en 110.

die we door een combinatie van de namen uit de lijsten en gegevens van burgerlijke stand min of meer konden dateren.⁵⁰ Hoewel deze lijsten afzonderlijk tot stand zijn gekomen, soms met tussenpozen van enkele decennia, hebben we de verzamelde gegevens toch beschouwd als een enkele lijst. In totaal konden de geboorteplaatsen van ruim 350 Hasseltse immigranten geïdentificeerd worden. In tegenstelling tot de poorterboeken wordt hier geen onderscheid gemaakt op basis van beroep of sociale status en kon de migratie op korte afstand wel weer gegeven worden in de cartografische analyse.

Voor Diest beschikken we met de telling van het jaar IV over mooi bronnenmateriaal, vijftig jaar voor de Belgische bevolkingsregisters. Net als in de Hasseltse vreemdelingenlijsten worden ook hierin alle personen opgenomen, zonder onderscheid van rang of stand. Anders dan de poorterboeken en de Hasseltse lijsten geeft de telling geen overzicht van verschillende tijdstippen uit de achttiende eeuw.

⁵⁰ Alle lijsten werden afzonderlijk opgesteld in de periode 1752-1790. Ondanks het feit dat geen enkele lijst de Luikerwijk omvat, kunnen we toch spreken van een sociale mix van immigranten; de Kempense en vooral de Maastrichterwijk vertoonden immers een uitermate gemengd stedelijk karakter. Voor meer informatie, zie het hoofdstuk 'Ruimtelijke analyse' uit mijn licentiaatsverhandeling, te verschijnen als: D. Lyna, *Van Loonse stad tot Limburgse provinciehoofdplaats. De demografische, sociaal-economische en ruimtelijke ontwikkeling van Hasselt en haar positie in Limburg 1796-1846* (extra nummer *Limburg-Het Oude Land van Loon*) (2006, in voorbereiding).